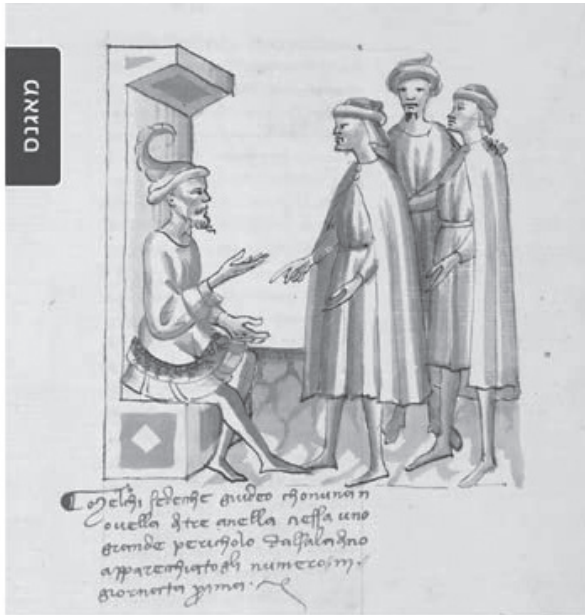

גלגוליו של משל

משה סלוחובסקי

איריס שגריר / משל שלוש הטבעות ורעיון
הסובלנות הדתית בימי הביניים ובראשית העת
החדשה (ירושלים, 2017), 171 עמודים

מחקר ועיון

איריס שגריר

משל שלוש הטבעות
ורעיון הסובלנות הדתית
בימי הביניים ובראשית העת החדשה

לסינג הוא נקודת הסיום של מסע בין-דתי ורב-יבשתי מרתק, שראשיתו בבגדאד וסופו בברלין.

תחילתו, כפי שהיא חושפת, במשל על פנינה ולא על טבעת: משאב מן הטבע ולא מוצר אנושי. בגרסה הקדומה ביותר של המשל מתואר מפגש בין הח'ליף לבין ראש הכנסייה הנסטוריאנית בבגדאד במאה השמינית, אך היא עוסקת לא ביחסי מוסלמים ונוצרים אלא במחלוקת שבין נוצרים נסטוריאנים ליעקוביטים ומלכיתים. בתקופה העבאסית בגדאד, טוענת שגריר בהסתמך על חוקר האסלאם סידני גריפית' (Griffith), הייתה מרחב של דיון בין-דתי שהשתתפו בו מוסלמים, יהודים ונוצרים (שונים), והפנינה היא משל להתגלות האלוהית. בגרסה מוקדמת זו וברוב הגרסאות לא מדובר בשלושה פריטים זהים – פנינים או טבעות שוות ערך. הפנינה, והטבעת בהמשך, יחידה, והאחרים מחזיקים שברי זכוכית או גרגירי חול מנצנצים (במקרה של הפנינה), או זיופים מושלמים (במקרה של

”משל שלוש הטבעות” הוא גם רעיון פילוסופי וגם מוטיב ספרותי. בספרה הצנוע – מעט המכיל את המרובה – עוקבת איריס שגריר, פרופסור להיסטוריה של ימי הביניים באוניברסיטה הפתוחה, אחר ההיסטוריה של שני הפנים הללו של המשל. בעמודים לא רבים ובכתיבה קולחת ולא דחוסה, מזמינה אותנו שגריר למסע בשלוש יבשות ואלף שנים, מבגדאד לפריז ומחצרו של הח'אן המונגולי לבית המשפט האינקוויזיטורי בצפון איטליה. בפרקים קצרים ובטון סיפורי כמעט, אנו מצטרפים אליה לדיונים בזרמים שונים בנצרות המזרחית והמערבית, באסלאם ואפילו בפולחן הנהוג באימפריה המונגולית. הספר מכיל גם מאמר מרתק פרי עטו של הפילוסוף אבישי מרגלית, המעורר ספק בעצם יכולתן של דתות מונותאיסטיות לסבול פלורליזם דתי, ובתוך כך שואל מהו, בעצם, אותו דבר ששגריר מכנה סובלנות דתית, העומד במרכז הספר היפה שלה.

בגרסתו הנפוצה ביותר, משל שלוש הטבעות עוסק במה ששגריר מכנה ”רעיון הסובלנות הדתית”. גלגולו המוכר ביותר הוא אולי הגרסה שבה שולב המשל במחזה ”נתן החכם”, שחיבר הוגה הדעות והמחזאי גוטהולד אפרים לסינג (1729–1781). לסינג, איש ההשכלה וחברו של משה מנדלסון, מספר על סוחר יהודי המשכנע את הסולטן צלאח א-דין כי אין מקום להחליט איזו משלוש הדתות המונותאיסטיות היא הנכונה. נתן החכם עושה זאת באמצעות משל על אב לשלושה בנים שבבעלותו הייתה טבעת יקרה במיוחד. ערב פטירתו הזמין האב שני עותקים של הטבעת מצורף, וכל אחד מהבנים ירש טבעת אחת, שלא ידע אם היא ה”אמיתית”. רעיון הסובלנות הדתית, או אולי גם רעיון הספקנות, שבא לידי ביטוי בכמה מגרסאות המשל, נדמים כרעיונות מובהקים של תקופת הנאורות. אך לפי שגריר, המחזה של

פרופ' משה סלוחובסקי הוא ראש המכון להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מייל: Msl@mail.huji.ac.il

הטבעת). רק אחת משלוש הדתות המונותאיסטיות נכונה – בכך לא הטילו ספק כל הכותבים, המעתיקים והמפיצים של גרסאות המשל – אבל אין באפשרותנו לדעת איזו היא. ובמילים אחרות, אין פה ספקנות דתית או ערעור על עצם ההתגלות האלוהית, וברוב המקרים אין פה גם הכרה בלגיטימיות של פלורליזם דתי, וודאי שלא במתן ערך חיובי לריבוי דתות או שיטות פולחן. יש פה רק משל לחוסר יכולתם של בני אדם להכריע בין פרשנויות שונות של ההתגלות הזאת. הרלטיביזם הדתי ברוב הגרסאות הוא תוצר של קוצר יד, לא של גדלות נפש.

שגריר עוקבת אחר המשל מבגדאד לספרד ולצפון אפריקה, ואחר המעבר שלו מעולמה של הנצרות המזרחית הקדומה לעולם הסובלנות הדתית בשלטון האסלאם. כל המקורות ששרדו המביאים את המשל בגרסתו הסובלנית או הספקנית, היא מסבירה, מקורם במרחבים בשוליים הגאוגרפיים של אירופה, עולמות שבהם התקיימה מידת-מה של סובלנות כלפי דתות אחרות, התקיימו מפגשים בין-דתיים, והייתה מסורת של עיון דתי השוואתי. המשל רווח בקרב נוצרים ומוסלמים בצפון אפריקה, בספרד ובסיציליה (משם, טוענת שגריר, מצא את דרכו לחצי האי האיטלקי), והוא נראה גם בכתבים של יהודים תושבי ספרד או גולים ממנה. כל אחד מהמקורות ששרדו זוכה בספרה לדיון, אך עיקר הספר מוקדש להופעותיו של המשל בעולם הקתולי של ימי הביניים והרנסנס.

בעולם הקתולי הציג את המשל המטיף הדומיניקני אטיין מבורבון (Stephanus de Borbone; Etienne de Bourbon), 1191–1261, שכלל אותו כאקסמפלום בספר הדרכה למטיפים. משנכנס לתרבות הקתולית, טוענת שגריר, יצר המשל לעצמו חיים עצמאיים גם כמוטיב ספרותי, שלא תמיד היה משל לנמשל תאולוגי כלשהו, וגם כשהקשרו היה דתי, מטרתו הייתה להוכיח את אמיתות הנצרות. המשל על איידיעה או על חוסר היכולת לדעת הפך בעולם הקתולי למשל על האופנים שבהם האמת הנוצרית ניתנת לידיעה. אטיין עצמו מספר על אדם שאשתו בגדה בו וילדה בנות שלא היו בנותיו הביולוגיות, והוא גידלן. לאותו אדם הייתה טבעת יקרה ובעלת סגולות ריפוי, וכשנפטר הוריש אותה לבתו הביולוגית האחת. הלכו האחרות ויצרו זיופים זהים, וכל אחת הציגה את טבעתה וטענה שהיא היורשת החוקית, אך השופט החכם הורה שהטבעות ייבחנו בסגולת הריפוי, ורק אחת – זו שבידי הבת החוקית, כמובן – עמדה במשימה. אם כן, אצל המטיף הדומיניקני לא מדובר בסובלנות דתית, ספקנות או זהירות בשל חוסר היכולת לדעת. להפך: הרעיון המקורי של המשל הוחלף בהיפוכו, והוא שימש כעת להטפה דתית פופולרית, סיפור המעיד בקלילות

ובסיפוריות על קיומה של אמת אחת ועל יכולתם של שופטים חכמים לדעת אותה. עם זאת, אין הדבר מעיד כי הגרסה הסובלנית או ה"השוואתית" נעלמה: בחיבורו "Tractatus contra errores catholice fidei obviantes" ("על האמונה כנגד טעויות שונות"), שכתבתו הסתיימה כנראה בעכו הצלבנית בשנת 1261, התקיף בן דורו של אטיין, בנדיקטוס (בנואה) מאלניאן (Benoît d'Alignan), את אלו הרואים את כל הדתות כנכונות וכאמצעי אפשרי לגאולת הנשמות. מכאן שדעות כאלו היו מוכרות לו, ואולי, שוב, אין זה מפתיע שהוא כותב בעכו הרב-דתית ולא באירופה עצמה. באירופה הקתולית הפך המשל את עורו, ונהיה למשל על אמת דתית בלעדית, ולעומת זאת, בחצר הח'אן המונגולי – במפגשים בין-דתיים שבהם השתתפו גם מלומדים נוצרים באותם ימים ממש – נהגו הללו כמיסיונרים, והגנו על הנצרות בשפה שהייתה מופשטת דייה כדי להצביע על המשותף בין הקתוליות לבין שאר הדתות המונותאיסטיות, בהתעלם מן ההיבטים הפולחניים או הדוגמטיים של הקתוליות שייצגו.

מתוך שלשמה בא שלא לשמה. שגריר טוענת, ולדעתי בצדק, שגם אם בתוך אירופה הנוצרית בדרך כלל השתמשו במשל שלוש הטבעות כאמצעי להוכיח את אמיתות הנצרות, עצם השימוש בו החדיר לתודעת העולם הנוצרי והפיץ את רעיון ההשוואה בין שלוש הדתות המונותאיסטיות. ואכן, כבר בראשית המאה הארבע-עשרה באיטליה, ולאחר מכן בדקאמרון של בוקאצ'ו, אנו נתקלים בגרסאות ספקניות, הטוענות שגם אם יש אמת אחת בלבד, אין לנו בהכרח אפשרות לדעת מהי. נוסח זה חוזר, כמובן, לימי הראשונים של המשל. הדיון של שגריר בגרסאות האיטלקיות מרתק ומורכב: היא עומדת על השונה והדומה בין הגרסאות ועל דמויות היהודים והמוסלמים בסיפורים – דמויות שהן בו זמנית סטראוטיפיות ואנושיות, בעקבות תהליך שהיא מכנה "הפנמה של הקשרים הקרובים, גאוגרפית ומנטלית" בין איטליה של תקופת הרנסנס לבין העולם המוסלמי והיהודי. שגריר טוענת כי אף שהמתח בין גרסאות סובלניות לגרסאות קונפורמיסטיות המשיך בתקופת הרנסנס, מספרי הצנזורים בתקופת הרפורמציה הקתולית שמו קץ לרעיון הסובלנות האינטלקטואלית. דוגמה לכך אפשר לראות כמובן בקונקו, הטוחן הכפרי מצפון איטליה וגיבורו של הספר הגבינה והתולעים מאת קרלו גינצבורג [1976]; בתרגום אורה אייל, ירושלים, 2005], אחד הספרים ההיסטוריים החשובים ביותר שנכתבו בשלהי המאה העשרים. אף שגינצבורג ראה במנוקו דוגמה לתרבות סובלנית כפרית שאינה למדנית, שגריר מזכירה לנו כי ספג את רעיון הסובלנות מקריאה. בעדותו

בצדק, שהוא לא היה אלא אחת מהדרכים הרבות שבהן אנשים חשבו על שאלת ריבוי הדתות, על התחרות ביניהן ועל היכולת להגיע אל האמת. המחקר של שגריר בתולדות משל שלוש הטבעות הוא דוגמה נהדרת לאופן שבו מחקרים משלימים מעשירים את יכולתנו להבין את עולמם של אנשי ימי הביניים וחושפים זרמים תת־קרקעיים או שוליים של הגות דתית אלטרנטיבית.

לאינקוויזיציה הזכיר מנוקיו גם את הדקאמרון וגם את ספר המסעות והפלאות של ג'ון מנדוויל (Mandeville), שנהיה פופולרי במיוחד במאה השש־עשרה והודפס במהדורות רבות. בדרכו שלו שב וקושר בין רעיון הסובלנות הדתית לבין המרחבים החוץ־אירופיים, שבהם, כך ידע, התקיים פלורליזם דתי שאין כדוגמתו באירופה. "אין אנו יודעים את מי אלוהים אוהב ואת מי הוא שונא מכיוון שאלוהים אינו שונא אף אחד מהיצורים שייצר" (עמ' 126), טען, וביטא את הנוסח הספקני ביותר של המשל. מנוקיו, שאיתו בוחרת שגריר לסיים את הדיון המרתק שלה, נידון ונשפט בידי האינקוויזיציה, וסופו שהוצא להורג. מעדותו לפני שופטי האינקוויזיציה עולה שהוא ספג את רעיון הסובלנות מספרים שקרא.

במאמר מרתק שאלה ההיסטוריונית של המדע פאולה צאמבלי (Zambelli) כמה "מנוקיו" אחרים היו באירופה של העת החדשה המוקדמת, ועד כמה היו רעיונותיו שריד של תרבות איכרית סובלנית או תוצאה של קריאתו בספרים. ההיסטוריוגרפיה של ספרד בעשור האחרון מאפשרת לנו להרחיב את היריעה, ולענות, אולי, על שאלתה של צאמבלי. ההיסטוריונים סטיוארט שוורץ (Schwartz) ומרסדס גרסיה־ארנל (García-Arenal) מצאו בארכיונים של האינקוויזיציה הספרדית עשרות רבות של מקרים שבהם העידו הנאשמים כי טענו, כך או אחרת, שאי־אפשר לדעת מי מחזיק באמת הדתית – יהודים, נוצרים או מוסלמים. לא כולם היו "נוצרים חדשים", ונראה שבהקשר הבין־דתי של ספרד – גם לפני הגירוש של היהודים וההמרה הכפויה וגם לאחר מכן, בגירוש המוסלמים, ואף לאחר מכן – היו "מנוקיואים" רבים מאוד. גם שגריר מזכירה מקרים של אנשים שהואשמו בכפירה משום שטענו טענות רלטיביסטיות והשוואתיות דומות. חלקם היו מינים מוצהרים, כמו הקתרים, אבל אחרים היו קתולים למדניים אך ספקניים. ייתכן שרעיון הספקנות האיברי פעפע מלמעלה למטה, בהטפות דתיות ובסיפורים עממיים של משלים כמו משל שלוש הטבעות, שהחטיאו את מטרתם הדיקטטית, וחשפו את המאזינים דווקא לאפשרות של סובלנות משום ספקנות.

בין שמדובר ברעיון פילוסופי שחלחל לשכבות נרחבות, כפי שטוענת שגריר, ובין שמדובר בראיית עולם נאיבית אך טבעית (כפי שמציגים זאת גינצבורג ושוורץ), אין ספק שסובלנות דתית, או ליתר דיוק: ספקנות, התקיימו לצידה של המונוליטיות הרעיונית שניסתה הכנסייה הקתולית לכפות על המאמינים. שגריר עוקבת אחר משל אחד, ומזכירה,